

- ²⁸ Москаленко А. Н. Памятники эпохи бронзы на Верхнем и Среднем Дону // КСИА АН УССР. — 1952. — № 43. — С. 106.
- ²⁹ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 135.
- ³⁰ Татаринцов С. И. Железодельный горн бондарихинской культуры // СА. — 1980. — № 3. — С. 281—283.
- ³¹ Березанская С. С. Указ. соч. — С. 72, 78, 90.
- ³² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — С. 106—174.
- ³³ Березанская С. С. Указ. соч. — С. 7, 86.
- ³⁴ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 92, 176.
- ³⁵ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени. — М., 1981. — С. 16.
- ³⁶ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 106—174.
- ³⁷ Рыбалова В. Д. О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа // Сборник статей в честь профессора Артамонова. — Л., 1981. — С. 8—95.
- ³⁸ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1975. — С. 13—122.
- ³⁹ Смирнова Г. И. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII—середина VIII в. до н. э.) // МИА. — 1969. — № 150. — С. 8—25.
- ⁴⁰ Златковская Т. Д. Возникновение государства у фракийцев VII—V вв. до н. э. — М., 1971. — С. 36—55.
- ⁴¹ Златковская Т. Д. Указ. соч. — С. 17; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 5.
- ⁴² Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 5.
- ⁴³ Мелюкова А. И. Исследования памятников предскифской и скифской эпох в лесостепной Молдавии // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР. — Кишинев, 1960. — С. 130—133.
- ⁴⁴ Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // МИА. — 1961. — № 96. — С. 22, 32—33.
- ⁴⁵ Там же. — С. 51; Лапушнян В. Л. Ранние фракийцы X—начала VI вв. до н. э. в лесостепной Молдавии. — Кишинев, 1979. — С. 27, 99.
- ⁴⁶ Лапушнян В. Л. Указ. соч. — С. 109—113.
- ⁴⁷ Мелюкова А. И. Исследования памятников предскифской и скифской эпох. — С. 141.
- ⁴⁸ Лапушнян В. Л., Никулицэ И. Т., Романовская М. А. Памятники раннего железного века // Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1979. — С. 27, 99.
- ⁴⁹ Мелюкова А. И. Исследования памятников предскифской и скифской эпох. — С. 143.
- ⁵⁰ Лапушнян В. Л. Указ. соч. — С. 113—119.
- ⁵¹ Мелюкова А. И. Исследования памятников предскифской и скифской эпох. — С. 143.
- ⁵² Там же. — С. 145.
- ⁵³ Златковская Т. Д. Указ. соч. — С. 54.
- ⁵⁴ Мелюкова А. И. Исследования памятников предскифской и скифской эпох. — С. 145.
- ⁵⁵ Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Происхождение и хронология памятников куштановского типа Закарпатье // АСГЭ. — 1965. — № 7. — С. 107—109.
- ⁵⁶ Попович І. І. Розкопки поселення ранньозалізного часу в с. Малі Геївці Ужгородського району // Культура і побут населення Українських Карпат. — Ужгород, 1973. — С. 158—159.
- ⁵⁷ Бідзіла В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971. — С. 21—39.

А. І. КУБИШЕВ, О. В. ПОКЛЯЦЬКИЙ,
О. В. СИМОНЕНКО

Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури

Питання про наявність контактів між сарматськими племенами Північного Причорномор'я з своїми північними сусідами — носіями зарубинецької культури — неодноразово порушувалося в археологічній літературі. При цьому погляди дослідників були різні: К. Ф. Смирнов¹, М. І. Вязьмітіна², М. П. Абрамова³, Є. В. Максимов⁴ допускали їх можливість, а М. Б. Шукін⁵ категорично заперечував.

Сарматські пам'ятки на зарубинецькій території сконцентровані на Правобережжі середньої течії Дніпра. Більшість з них розкопана

наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст., погано документована, опублікована на недостатньому рівні, що завжди ускладнювало їх історико-археологічний аналіз. Зв'язки цих пам'яток із зарубинецькими матеріалами розглядав М. Б. Щукін⁶. Сарматським пам'яткам Середнього Подніпров'я присвячена праця одного з авторів⁷, в якій проаналізовано археологічний матеріал даної території, тому в нашому дослідженні ми використовуємо лише висновки цього аналізу.

Писемні джерела, що містять матеріали про сарматів на даній території, розглядалися у численних працях вітчизняних дослідників. Ми зупинимося лише на кількох, найбільш близьких до часу, який нас цікавить, повідомленнях античних авторів.

Полієн розповідає легенду про сарматську царицю Амагу, яка воювала проти скіфів у союзі з Херсонесом⁸. М. І. Ростовцев вважає, що легенда походить з праць Філарха, який описував події 272—220 рр. до н. е., або херсонеських істориків ІІІ ст. до н. е.⁹ За нею сармати вже були на півдні сучасної Херсонської області — якраз там, де і знайдені поховання, що розглядаються в цій праці.

У Полібія є повідомлення про сарматського царя Гатала, який брав участь в 180—179 рр. до н. е. в укладенні мирної угоди нарівні з Херсонесом і понтійським царем Фарнаком І¹⁰. К. М. Колобова¹¹ вважає, що сармати Гатала кочували в степах на північ від Перекопа. Широко відоме повідомлення Діодора Сіцилійського про події ІІ ст. до н. е., наслідком яких було те, що сармати «спустошили значну частину Скіфії і, поголівно знищуючи підкорених, перетворили більшу частину країни на пустелю»¹². Наприкінці ІІ ст. до н. е. роксолани під проводом Тасія воюють на боці Палака проти Херсонеса і понтійського полководця Діофанта¹³. Логічно припустити, що Палак шукав союзників на сусідній з Скіфією (в той час вже обмеженої Кримським п-вом і пониззями Дніпра) території в тих самих нижньодніпровських степах. Наведених повідомлень, на нашу думку, досить, щоб припустити проживання сарматів в останні сторіччя до нашої ери в степах лівобережжя Дніпра¹⁴.

Вражає нечисельність раних сарматських поховань на цій території. Але аналіз співвідношення писемних джерел і археологічних даних з цього питання може бути темою окремого дослідження. Успішному розв'язанню проблеми контактів сарматів із зарубинецьким населенням значною мірою заважала відсутність їх археологічного підтвердження. До останнього часу в комплексах поховань сарматів на території, що нас цікавить, зарубинецькі старожитності були представлені лише однією фібулою із поховання ІЗ кургана ІІ Молочанського могильника¹⁵.

Археологічними дослідженнями на новобудовах півдня України в останні роки виявлено ряд сарматських поховань, матеріали яких розширили базу для розв'язання даного питання. В цих похованнях, серед типового для сарматської культури інвентаря, трапилися матеріали зарубинецької культури — кераміка та фібули. Кераміка знайдена у двох пунктах — с. Львове Бериславського району Херсонської області і с. Тимофіївка Снігурівського району Миколаївської області*.

Чорнолощена миска із с. Львове вже опублікована¹⁶, тому відзначимо лише, що такі миски трапляються на всіх відомих пам'ятках зарубинецької культури і датуються кінцем ІІ—початком І ст. до н. е.¹⁷ Серед зарубинецької кераміки вона відноситься до ІІІ групи варіанта Б¹⁸ (рис. 1, 2).

У впускному сарматському похованні 16 кургану 5 поблизу с. Тимофіївка знайдено ліпний горщик з відігнутими навскіс зрізаними вінцями, похилими низькими плічками, овальним тулубом, плоским дном без піддона. Поверхня дуже добре і ретельно вилощена, чорного кольо-

* Висловлюємо подяку О. Г. Шапошниковій за люб'язний дозвіл використувати неопублікований матеріал.

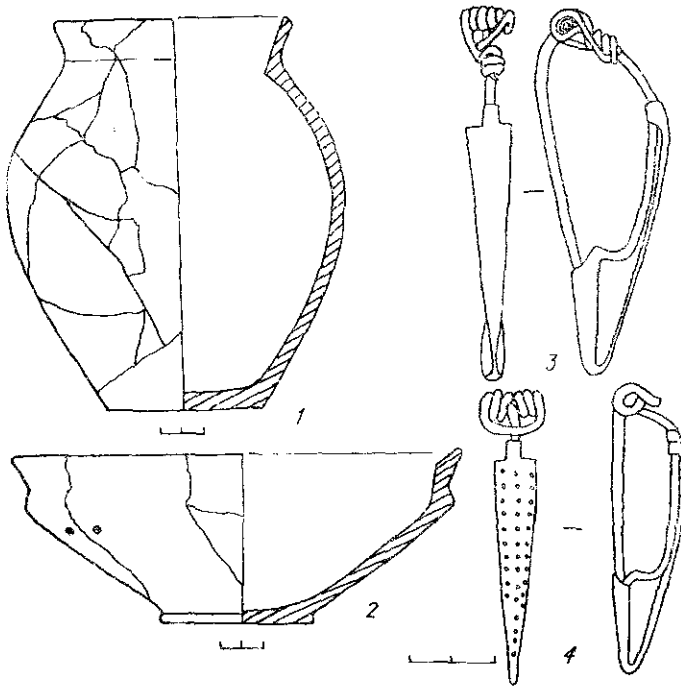

Рис. 1. Зарубинецькі речі з сарматських поховань:

1 — с. Тимофіївка, курган 5, поховання 16; 2 — с. Львове, курган 11, поховання 13; 3 — Аккермень, курган 11, поховання 13; 4 — с. Личкове, група III, курган 1, поховання 1.

ру. Діаметр вінець 12 см, висота 18,5 см, діаметр тулуба 16 см, діаметр дна 8 см (рис. 1, 1). Він відноситься до III групи варіанта А чорнолошених зарубинецьких горщиків, датованих I ст. до н. е.¹⁹, має аналогії на широко відомих зарубинецьких пам'ятках: Пилипенкова гора, Дідів Шпиль, Бабина гора, Зарубинецький могильник та ін.²⁰

Другий тип зарубинецьких матеріалів, виявлених у сарматських могилах, — це «зарубинецькі» фібули з трикутно розширеним кінцем ніжки із Аккерменя Мелітопольського району Запорізької області²¹ та Личкова Магдаленівського району Дніпропетровської області²². Фібула з Аккерменя (рис. 1, 3) двочленна, складається з двох різних шматків дроту. З одного — виготовлена голка і половина шестивиткової пружини, а з другого — весь тулуб і друга половина пружини. Вільні кінці двох шматків обкручені навколо спинки фібули вище місця з'єднання ніжки. Шестивиткова пружина має штифт, виготовлений із згорнутого в трубочку листа міді. Спинка вогнута, приймач трикутної форми. Ніжка фібули розклепана в трикутну пластину і скріплюється зі спинкою за допомогою двох лапок. Довжина фібули 9 см.

Фібула з Личкова має шестивиткову пружину із зовнішньою тятивою, трикутної форми приймач і трикутно розширений кінець ніжки, скріплений зі спинкою двома лапками. Трикутний кінець ніжки орнаментований трьома прямовисними рядками рельєфних випуклин. Довжина фібули 6,8 см (рис. 1, 4).

Фібули цього типу і конструкції вважають етнографічною ознакою зарубинецької культури²³. За такими ознаками: ніжка розклепана в трикутну пластину-шиток, місце з'єднання співпадає з місцем перегину спинки до приймача, довга пружина. Ці фібули відносяться до варіанту Х зарубинецьких фібул, за схемою Ю. В. Кухаренка²⁴ і IV варіанту, за О. К. Амброзом²⁵. Найбільше їх знайдено на пам'ятках зарубинецької культури (Корчуватівський могильник, Пирогівське поселення та могильник, Зарубинці і Вишеньки). Датуються такі фібули

I ст. до н. е.—I ст. н. е.²⁶ В. І. Костенко відносить комплекс з Личкова до I ст. н. е.²⁷

Одним із основних питань сарматської проблематики є встановлення часу переходу сарматів через Дніпро. Більшість дослідників відносить цю подію до рубежу нашої ери²⁸ або до I ст. н. е.²⁹, ґрунтуючись, зрозуміло, на археологічному матеріалі. Дійсно, більшість сарматських пам'яток Правобережжя датується не раніше I ст. н. е., але, на нашу думку, було б помилково розглядати перехід сарматів через Дніпро як одноразовий акт. Вірогідніше, що масові пам'ятки I ст. н. е. на Правобережжі констатують вже факт постійного проживання сарматів на даній території. При цьому логічно припустити, що початок їх проникнення за Дніпро відноситься до більш раннього часу.

Питання про час переходу сарматів на правий берег Дніпра необхідно, на нашу думку, розділити на дві фази. Перша з них — це епізодичні наскоки окремих загонів, які переправлялися через Дніпро, починаючи з I ст. до н. е., друга — вже масове переселення за Дніпро на рубежі нашої ери. Неважко помітити, що така ж картина проникнення на нову територію відбувалася 100 років тому, при завоюванні сарматами Скіфії — спочатку епізодичні наскоки розрізнених загонів, які залишили невелику кількість пам'яток III—II ст. до н. е., а потім загальне розселення, що характеризується масовими і різноманітними археологічними пам'ятками. Можливо, це була тактика переходу сарматів на нові землі.

Археологічних свідчень часу першої фази проникнення сарматів за Дніпро (рубеж II—I ст. до н. е.) в сарматських пам'ятках мало. Це знахідки в курганах поблизу сіл Кут і Грушевка³⁰, датовані III—II ст. до н. е.³¹, та сарматські поховання, які ми розглядаємо в даній праці, де виявлено зарубинецький матеріал, причому два із них — поблизу сіл Львове і Тимофіївка — розташовані також на правому березі Дніпра.

Зарубинецькі поселення Середнього Подніпров'я в I ст. до н. е. починають інтенсивно укріплюватися. Відбувається спорудження і реконструкція захисних споруд поселень Пилипенкова гора, Бабина гора, Юрковиця³². Є. В. Максимов вважає, що основною силою, яка загрожувала зарубинецьким племенам в цей час, були сармати³³ і що причиною побудови нових укріплень була підвищена в I ст. до н. е. їх військова активність. Прямим доказом цього є знахідки сарматських стріл у валах Бабиної гори і поселення Ходосівка³⁴. До речі, в пізньозарубинецький час (наприкінці I ст. н. е.) на території Середнього Подніпров'я переважають неукріплені поселення³⁵, що свідчить про активний вплив сарматів на розвиток зарубинецької культури.

М. Б. Щукін, який вірно датує частину сарматських поховань I ст. н. е., заперечує наявність контактів сарматів з носіями зарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї³⁶. Для підтвердження цієї думки він в одній з своїх праць наводить карту сарматських і зарубинецьких пам'яток³⁷. На основі того, що більшість сарматських пам'яток знаходиться в степу, а зарубинецьких — на березі Дніпра, дослідник стверджує, що територія їх розміщення не збігається. Вірно підмітивши тенденцію сарматів (як взагалі і всіх інших кочовиків) хоронити на вододілах, М. Б. Щукін автоматично переносить специфіку поховальної пам'ятки на реконструкцію історичних подій. На його карті відсутній масштаб, але будь-який читач, знайомий з Середнім Подніпров'ям, побачить, що від місць помешкання сарматів (відзначеними їх похованнями) до зарубинецьких поселень відстань не перевищує 85 км (відрахунок від найдалшого пункту Рижанівки). Більшість же сарматських пам'яток Середнього Подніпров'я розміщуються в 10—20 км від берега Дніпра (рис. 2). Таку відстань вершинам, які пересуваються перемінним алюром, тобто похідним маршем, можна подолати за 1,5 години. Іншими словами, сармати, знаходячись за кілька десятків кілометрів від зарубинецьких поселень, могли напа-

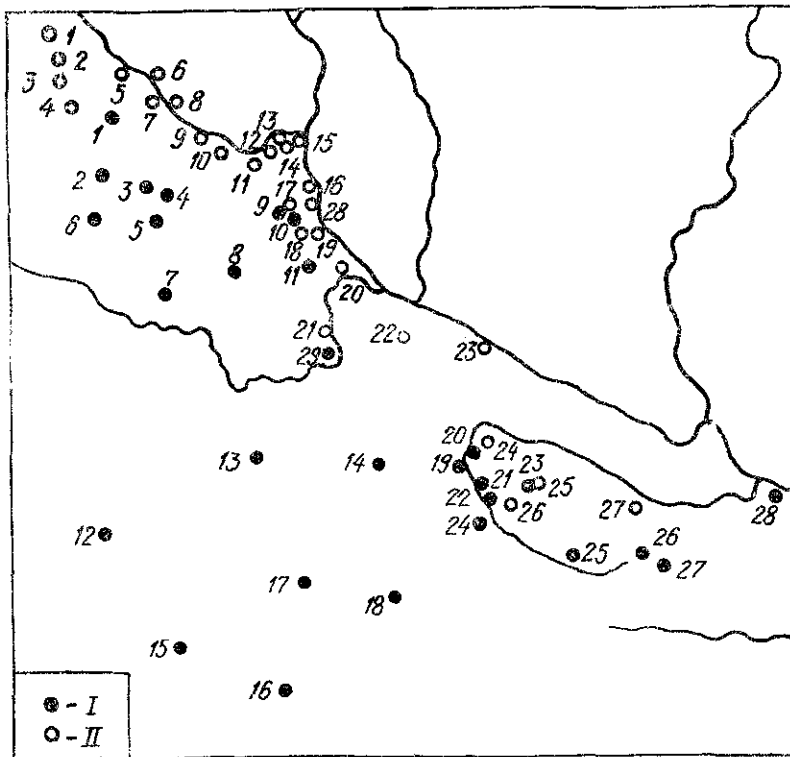

Рис. 2. Карта сарматських і зарубинецьких пам'яток в Середньому Подніпров'ї.

I. Сарматські пам'ятки:

1 — Краснопілка; 2 — Гороховате; 3 — Кагарлик; 4 — Бурги; 5 — Липовець; 6 — Запруддя; 7 — Карапиші; 8 — Ємчиха; 9 — Грищинці; 10 — Курилівка; 11 — Яблунів; 12 — Рижанівка; 13 — Петрики; 14 — Орловець; 15 — Колодисте; 16 — Ярошівка; 17 — Васильків; 18 — Журівка; 19 — Сміла; 20 — Зелевки; 21 — Яблунівка; 22 — Березинці; 23 — Жаботин; 24 — Райгород; 25 — Стара Осота; 26 — Цветна; 27 — Рижанівка; 28 — Калантаєве; 29 — Негеребки.

II. Зарубинецькі пам'ятки:

1 — Ходосівка; 2 — Великі Дмитровичі; 3 — Нові Безрадиці; 4 — Тапенки; 5 — Трипілля; 6 — Кийлов; 7 — Вітачів; 8 — Рудяки; 9 — Ржищів; 10 — Балко-Шучівка; 11 — Ходорів; 12 — Великий Букрін; 13 — Трахтемирів; 14 — Монастир'юк; 15 — Зарубинці; 16 — Бучак; 17 — Грищенці; 18 — Тростянець; 19 — Гора-Московка; 20 — Хутор-Хмельна; 21 — Межиріччя; 22 — Мошни; 23 — Свідок; 24 — Зелевки; 25 — Жаботин; 26 — Михайлівка; 27 — Суботов; 28 — Селище.

дати на них. Цей факт підтверджують знахідки стріл і залишки від згарнц на Бабиній горі і Ходосівському городищі³⁸. Можливо в результаті цих нападів до сарматів і потрапили вищеописані зарубинецькі речі. Навряд кілька малоцінних бронзових фібул і ліпний посуд могли бути предметами куплі-продажу. Скоріше, це сліди проникнення в сарматське середовище іноплемінного — зарубинецького етнічного елементу. Пояснення цьому було запропоновано в свій час О. К. Амброзом: носії зарубинецької культури (жінки) попадали на південь як полонені³⁹.

Всі поховання, що аналізуються, здійснені за сарматським звичаєм. Це труполокладення випростане на спині, орієнтоване головою на північ з відхиленнями. Воно містилося у вузьких довгих ямах, у супроводі жертвовної їжі, з сарматським інвентарем. Ускладнюється рішення цього питання тим, що антропологічний аналіз не проводився, але все ж є можливість стверджувати повну асиміляцію інфільтрованих у сарматський етнос груп носіїв зарубинецької культури (зрозуміло, якщо гіпотези О. К. Амброза і наші вірні).

Інші висновки М. Б. Щукіна ґрунтуються на аргументах хронологічного порядку. Пам'ятки зарубинецької культури, на його думку, відносяться до першої половини I ст. н. е., а сарматські — до другої половини⁴⁰. Навіть якщо датування М. Б. Щукіна вірні (переважно

це зауваження стосується зарубинецьких пам'яток), то слід врахувати, що ця ситуація відображає вже факт постійного проживання сарматів на розглядуваній території. І тут М. Б. Шукін, стверджуючи, що сармати стали основною причиною зникнення в Середньому Подніпров'ї зарубинецької культури, має рацію⁴⁴. В цьому ж переконаний і Є. В. Максимов⁴², який характеризує сарматські речі з зарубинецьких поселень і поховань⁴³. Деякі з них (стріли) ми вже аналізували, інші (ліпна курильниця, посуд з зооморфними ручками, пряжка з трапецеоподібною рамкою) відносяться до I ст. до н. е. — I ст. н. е. і синхронні сарматським похованням цієї території. Наявність поховань є свідченням того, що сармати вже вважали цю територію своєю⁴⁴. Зрозуміло, що таке сусідство негативно впливало на розвиток зарубинецької культури осілих землеробів і привело до її занепаду. На думку Є. В. Максимова, контакти сарматів з носіями зарубинецької культури відбувалися наприкінці I ст. до н. е. — середині чи кінці I ст. н. е.⁴⁵, вони мали спорадичний, випадковий характер і реалізовувалися через посередництво нижньодніпровських пізньоскіфських городищ⁴⁶. Дійсно, в керамічному комплексі пізньоскіфських городищ і могильників виявлені зарубинецькі елементи, що свідчать про контакти лізніх скіфів з їх північними сусідами. З іншого боку, на зарубинецьких пам'ятках знайдена аморфна тара, що вказує на торгові контакти з античним світом.

Основна маса амфорної тари датується III—II ст. до н. е. і якраз у цей час торгівля носіїв зарубинецької культури носила більш-менш стабільний характер. Кераміка зарубинецького типу з пізньоскіфських городищ відноситься переважно до I ст. н. е. Це матеріали Миколаївського могильника⁴⁷, Золотої Балки⁴⁸ та інших пізньоскіфських пам'яток. Таким чином, приплив зарубинецького етносу (а якраз з цим явищем пов'язується поява на пізньоскіфських пам'ятках зарубинецьких елементів) починається не раніше I ст. н. е. Столітню перерву у взаємовідносинах пізніх скіфів з носіями зарубинецької культури можна пояснити сарматською військовою загрозою⁴⁹. Очевидно, сармати своїми походами на протязі I ст. до н. е. перерізали торгові зв'язки між Північчю і Півднем.

Існує кілька точок зору на взаємовідносини сарматів з населенням пізньоскіфських городищ. Серед них, на нашу думку, найбільш близькі до істини висновки М. П. Абрамової, яка справедливо вказувала на те, що взаємовідносини їх були ворожими і що сармати являли собою постійну військову загрозу для мешканців нижньодніпровських городищ⁵⁰. Не повторюючи її розгорнутої і логічної аргументації, ми лише відзначимо, що наші дворічні розкопки (1978—1980) курганних груп у радіусі 10—15 км від Золотої Балки не дали жодного сарматського поховання, а, значить, ця територія не належала сарматам.

Як ми намагалися показати, в I ст. н. е. сармати освоїли територію Середнього Подніпров'я. В зв'язку з цим політичне становище, логічно припустити, стабілізувалося і контакти носіїв зарубинецької культури зі скіфським Півднем відновилися (правда, на короткий час). Можливо, в цей час вони вже відбувалися через сарматське посередництво.

Таким чином, розглянутий вище археологічний матеріал дає нам можливість зробити такі висновки:

1. Протягом I ст. до н. е. сарматські племена, які ще не проживали на середньодніпровському Правобережжі, все ж таки епізодично форсували Дніпро і організовували походи на територію зарубинецьких племен. Про це свідчить наявність в сарматських похованнях розглянутих зарубинецьких речей, спорудження і реконструкція в I ст. до н. е. оборонних систем городищ. Як раз в цей час контакти сарматів і мешканців зарубинецьких поселень і носили, можливо, випадковий характер.

2. Освоївши до I ст. н. е. територію Середнього Подніпров'я і зробивши її місцем своїх постійних кочівок, сармати посилили натиск на поселення зарубинецької культури, і віднині контакти цих двох етносів

стають постійними. Підтвердженням цього є наявність на розглядуваній території сарматських поховань I ст. н. е., знахідки в синхронних зарубинецьких пам'ятках сарматських речей. Відносини їх мали, скоріш за все, ворожий характер. Це і призвело до занепаду зарубинецької культури на цій території.

А. Н. КУБИШЕВ, О. В. ПОКЛЯЦЬКИЙ,
А. В. СИМОНЕНКО

О взаимоотношениях сарматов с населением зарубинецкой культуры

Резюме

В статье рассматриваются немногочисленные сарматские погребения юга степной части Украины, в которых обнаружены вещи зарубинецкой культуры — керамика и фибулы, датирующиеся I в. до н. э. На основании анализа этих материалов и материалов синхронных зарубинецких памятников авторы предлагают отнести время начала столкновения сарматов с носителями зарубинецкой культуры к I в. до н. э. Дальнейшее пребывание сарматов по соседству с зарубинецкими поселениями в I в. н. э. привело к упадку этой культуры.

¹ Смирнов К. Ф. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии // ВССА. — М., 1954. — С. 217.

² Вязьмитина М. І. Пам'ятки та культура сарматів // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — С. 192, 215.

³ Абрамова М. П. Сарматские памятники Дона и Украины II в. до н. э. — I в. н. э. // СА. — 1961. — № 1. — С. 91.

⁴ Максимов Е. В. К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье / Скифский мир. — К., 1975. — С. 192.

⁵ Шукін М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношения с зарубинецкой культурой // АСГЭ. — 1972. — Вып. 14. — С. 52.

⁶ Там же.

⁷ Симоненко А. В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1980. — С. 52.

⁸ Смирнов К. Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию // МИА. — 1971. — № 177. — С. 196.

⁹ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // АСГЭ. — 1971. — Вып. 13. — С. 46.

¹⁰ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 2. — С. 254.

¹¹ Колобова К. М. Фарнак I Понтийский // Там же. — 1949. — № 3. — С. 31.

¹² Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Там же. — 1947. — № 4. — С. 251.

¹³ Там же.

¹⁴ Мачинский Д. А. Указ. соч. — С. 42—54.

¹⁵ Вязьмитина М. І., Тереножкін О. І., Іллінська В. А., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Новоодилівки і радгоспу «Аккермень» // АП УРСР. — К., 1960. — Т. 8. — С. 95, рис. 73, 14.

¹⁶ Симоненко А. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Скифы и сарматы. — Киев, 1977. — С. 226.

¹⁷ Максимов Е. В. Хронология древностей зарубинецкой культуры // МИА. — 1960. — № 160. — С. 23, 24.

¹⁸ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972. — С. 169, табл. XXXI.

¹⁹ Там же. — С. 168, табл. XXX.

²⁰ Там же; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — С. 65.

²¹ Вязьмитина М. І., Тереножкін О. І., Іллінська В. А., Ковпаненко Г. Т. Вказ. праця. — С. 116.

²² Костенко В. И. Сарматские погребения Приорелья // Древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1983. — С. 65, рис. 1, 7 б.

²³ Амброс А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — Д1-30. — 1966. — С. 14; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 19; Кубишев А. І. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника // Дослідження з слов'яноноруської археології. — К., 1976. — С. 30.

²⁴ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — Д1-19. — 1964. — С. 31.

²⁵ Амброс А. К. Указ. соч. — С. 17.

²⁶ Кухаренко Ю. В. Там же; Амброс А. К. Там же.

²⁷ Костенко В. И. Там же. — С. 62.

- ²⁸ *Абрамова М. П.* Сарматские памятники. — С. 109.
- ²⁹ *Вязьмитина М. И.* Вказ. праця. — С. 124.
- ³⁰ *Березовец Д. Т.* Розкопки курганного могильника эпохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АН УССР. — Киев, 1961. — Т. 9. — С. 39.
- ³¹ *Вязьмитина М. И.* Вказ. праця. — С. 192.
- ³² *Максимов Е. В.* К вопросу о зарубинецких городищах... — С. 189.
- ³³ Там же. — С. 192.
- ³⁴ *Максимов Е. В., Циндровская Л. А.* Итоги раскопок комплекса зарубинецкого времени и первых веков н. э. близ г. Канева // АО 1975 г., М., 1976. — С. 354.
- ³⁵ *Максимов Е. В.* К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье. — С. 186.
- ³⁶ *Щукин М. Б.* Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношения с зарубинецкой культурой. — С. 52.
- ³⁷ Там же. — С. 49.
- ³⁸ *Максимов Е. В.* Взаемовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 53, 54.
- ³⁹ *Амброс А. К.* Указ. соч. — С. 93.
- ⁴⁰ *Щукин М. Б.* Сарматские памятники. — С. 52.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² *Максимов Е. В.* Взаемовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я. — С. 53, 54.
- ⁴³ Там же. — С. 50—52.
- ⁴⁴ Там же. — С. 53.
- ⁴⁵ Там же. — С. 50.
- ⁴⁶ Там же. — С. 54.
- ⁴⁷ *Сымонович Э. А.* Посуда зарубинецкого типа из Новониколаевского могильника на Нижнем Днепре // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 98.
- ⁴⁸ *Вязьмитина М. И.* Золотобалковский могильник. — Киев, 1972. — С. 172.
- ⁴⁹ *Максимов Е. В.* Взаемовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я. — С. 48.
- ⁵⁰ *Абрамова М. П.* Взаимотношения сарматов с населением Нижнего Днепра // МИА. — 1962. — № 115. — С. 275—277, 282—285.